

**Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 2019 Güz,
ISSN: 2651-4605**

UZUN, Mustafa Cüneyt ve AFŞAR, Bilge (2019, Ekim), ‘‘Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar erevesinde Deęerlendirilmesi’’, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 3: 54-93.

Makale Geliř Tarihi: 04/09/2019

Makale Kabul Tarihi: 14/10/2019

OSMANLI EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARININ EKONOMİK YAKLAŞIMLAR ÇERÇEVESİNDE DEğERLENDİRİLMESİ

Mustafa Cüneyt UZUN*

Bilge AFŞAR**

Öz

Osmanlı Devleti XV. ve XVI. yüzyılda, bölgesinde ve dünyada hâkim güç iken XVII. yüzyıldan itibaren bu gücünü yitirmeye başlamıştır. Bu süreçten sonra yaklaşık üç yüz yıl varlığını sürdürmüş olan bu devletin hangi düşünceler ve yaklaşımlarla bunu başardığı önemli bir sorudur. Ticaret yollarındaki değişmeler, feodalizmden kapitalizme geçiş ve sanayi devrimi gibi gelişmeler Osmanlı ekonomik yapısında bu unsurlar doğrultusunda alınan ekonomi politika kararlarının incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın amacı, Osmanlı ekonomisinin temel unsurları olarak tarım, üretim, ticaret, maliye ve para politikalarında kullandığı araçları ve bu araçları hangi sebeplerle tercih ettiğini incelemektir. Bu inceleme, Osmanlı ekonomik yapısına ilişkin mevcut yaklaşımlardan, Weberyen yaklaşım, yapısal yaklaşım, Osmanlı pragmatizmi yaklaşımı, adalet ve bolluk ekonomisi yaklaşımı ve ahilik yaklaşımı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması yöntemiyle hazırlanan bu çalışmanın, Osmanlı ekonomisinin son üç yüz yılında ekonomi yönetim felsefesini nasıl kullandığı ve ekonomi politika araçlarına hangi nedenlerle başvurduğunu bir arada göstermesi açısından literatüre katkı sunması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ekonomisi, Ekonomik Yaklaşım, Osmanlı Devleti.

* Doktorant, KTO Karatay Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Doktora Programı, mcuneytuzun@gmail.com ORCID, 0000-0001-8225-1599.

** Doç. Dr., KTO Karatay Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Öğretim Üyesi, bilge.afsar@karatay.edu.tr ORCID, 0000-0002-2891-7617.

EVALUATION OF THE MAIN ELEMENTS OF THE OTTOMAN ECONOMY IN THE FRAMEWORK OF ECONOMIC APPROACHES

Abstract

While the Ottoman Empire was the dominant power in the region and the world in the 15th and 16th centuries, it began to lose its power since the 17th century. It is an important question which ideas and approaches that this state, which has existed for nearly three hundred years after this process, succeeded in this. Changes in trade routes, developments such as the transition from feudalism to capitalism and the industrial revolution revealed the necessity of examining the economic policy decisions taken in line with these elements in the Ottoman economic structure. The aim of this study is to examine the tools used in agriculture, production, trade, fiscal and monetary policies as the basic elements of the Ottoman economy and the reasons for which they prefer these tools. This study was carried out within the framework of Weberian approach, structural approach, Ottoman pragmatism approach, economy of justice and abundance approach and akhism approach. The aim of this study, which is prepared by literature research method, is to contribute to the literature in order to show how the Ottoman economy used the economic management philosophy in the last three hundred years and why it applied to economic policy tools together.

Key Words: Ottoman Economy, Economic Approach, Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geniş bir coğrafyada hakimiyet kurmuştur. Bu durum birçok Avrupa devletinin bu kadar uzun süre ayakta kalamadığı, Asya'da sadece birkaç devletin uzun süre varlığını sürdürdüğü ancak son dönemlerinde çok büyük askerî ve toplumsal sorunlarla boğuştuğu düşünüldüğünde önemli hale gelmektedir. Konumu itibari ile uzun mesafeli ticaret yollarının tam merkezinde yer almış, toplumsal olarak çok farklı kültürleri bünyesinde barındırmıştır. Yaygın tarihsel görüşe göre XVI. yüzyıl sonrasında gerileme dönemine girmiş, sanayi devrimine giden kapitalizmin gelişim sürecini takip edememiş, ticarete önem vermemiş ve yalnızca fetihler ve

ganimet odaklı bir ekonomik yapı oluşturmuştur. Bu ve benzeri nedenlerden ötürü XX. yüzyıl modern dünyasında kendine yer bulamayarak yıkılmıştır. Bu görüş, tarihte yalnızca ne olduğu düşüncesinin bir sonucudur. Son yıllarda ekonomi tarihi araştırmalarında sadece neler olduğu ile değil bunların nedenleri üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Kuruluşundan yaklaşık üç yüz yıl sonra gücünü kaybetmeye başlayarak gerileme sürecine girdiği inancının yerleştiği bu büyük devletin, içerisinde bulunduğu koşullarda sahip olduğu ekonomik yönetim felsefesini nasıl kullandığı ve bunu nasıl başardığı önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Hakimiyeti süresince varlığını sürdürdüğü coğrafya ve çevresinde yaşanan feodalizmden kapitalizme geçiş, sanayi devrimi gibi büyük değişimler düşünüldüğünde Osmanlı ekonomik yapısı ve felsefesi bu sorunun birçok cevabını bünyesinde barındırmaktadır.

Literatür taraması doğrultusunda Osmanlı ekonomik yapısına ilişkin beş farklı yaklaşım ışığında Osmanlı Devleti'nin tercih ettiği ekonomi politikası araçlarında hangi saiklerle hareket ettiği incelenmektedir. Osmanlı ekonomisinin temel unsurları olarak tarım, üretim, ticaret, para ve maliye politikaları genel olarak incelendiğinde tümünün temelinde farklı yaklaşımların etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

1) Osmanlı Devleti'nin Temel Ekonomik Unsurları

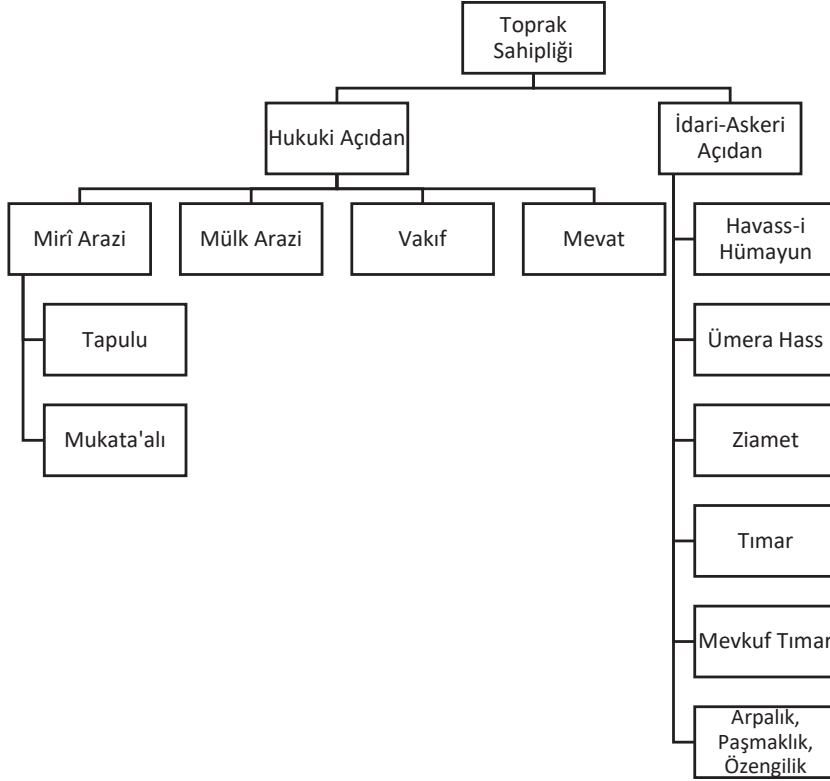
Osmanlı Devleti'nin temel ekonomik unsurları; toprak yönetimi ve tarım politikaları, üretim ve ticaret politikaları ile para ve maliye politikaları olmak üzere üç başlıkta incelenmektedir.

1.1) Osmanlı Devleti'nde Toprak Yönetimi ve Tarım Politikaları

Osmanlı toprak yönetimi sahiplik yapısı itibariyle hukuki ve idari-askerî olarak sınıflandırılmıştır (Şekil 1). Osmanlı Devleti'nin tarım politikalarına etkisi açısından değerlendirildiğinde tımar topraklarının üretimin büyük çoğunluğunu etkilediği görülmektedir. Bu nedenle daha önemli bir unsur olan tımar toprakları incelenecektir.

Osmanlı Devleti'nde tarımın temel birimi; köylü haneleri diğer bir adıyla raiyyet çiftlikleridir. Haneler mirî araziler üzerinde elde ettikleri kullanım hakkı ile üretimi sürdürmüşler ve karşılığında devlete belirlenmiş olan vergileri ödemişlerdir. XVI. yüzyıl itibari ile sayıları bir milyonu aşan bu küçük hane işletmeleri, toplam nüfusun %90'ının kırsal alanlarda yaşadığı ve yaklaşık %75'inin tarımla uğraştığı düşünüldüğünde tarımsal üretim açısından ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Tarıma dayalı toplumların en önemli sorunlarından birinin tarımsal üretimin üreticilerden alınarak bu gelire bir ordunun nasıl iâşe edileceğidir. Klasik dönemde para kullanımının az olması, vergi olarak elde edilen gelirin toplanmasındaki güçlükler, tarım ürünlerinin nakde dönüştürülerek askerlere maaş olarak dağıtımında imkânların kısıtlı olması gibi nedenlerle tarım üretiminin askerî harcamalara aktarılmasında toplumlar farklı çözümler üretmişlerdir. Tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nin bu soruna yönelik ürettiği çözüm niteliğindedir (Pamuk, 2017, s. 40-41).

Tımar; tarımla ilgilenen reayanın yetiştirdiği sipahilerin geçim kaynakları olan dirliklerine verilen isim olup, devletin ücret veya maaş tahsis etmeksizin yetiştirdiği askerlere tahsis ettiği ve reayanın tabi olduğu sistemdir (Berkes, 1972, s. 64). Tımar sistemine tabi olan alanlar geliri en fazla 20 bin akçe olan topraklardır. Bu topraklar bir berat ile üretimin ve ticari faaliyetlerin devamını sağlamak ve sipahi yetiştirmek ve tımar olarak ayrılan bölgedeki vergi gelirlerini toplamak amacıyla ayrılmaktadır. Anlaşılmaktadır ki tımar sistemi yalnızca asker yetiştiren değil aynı zamanda üretimin devamını ve tarımsal faaliyetler neticesinde oluşan gelir artığının devlet hazinesine aktarımını sağlayan bir ekonomik yönetim birimidir.

Şekil 1: Osmanlı toprak yönetimi¹

Askerî yönü ile değerlendirildiğinde tımar sisteminin yetiştirdiği sipahiler XVI. yüzyılın sonları itibarı ile Osmanlı ordusunun en büyük gücünü oluşturmaktadır. 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet (1444-1446, 1451-1481) ile Uzun Hasan (1452-1478) arasında geçen savaşta Osmanlı ordusundaki toplam 103.500 askerinin yaklaşık %62'sini oluşturan 64.000 tımarlı sipahi, tımar sisteminin gücünü ortaya koymaktadır (İnalçık, 2018, s. 103).

¹ Yazarlar tarafından Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, doğrultusunda hazırlanmıştır.

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde tımar sisteminin temel amacı devlete mali güç (Berkes, 1972, s. 69) ve üretimde sürekliliği sağlamaktır. Devlet bu toprakları mali düzenin temeli olarak görmüş ve bu toprakların parçalanmasını yasaklamıştır. Ayrıca reyanın toprağı bırakarak göç etmesini, kente giderek loncalara girmesini veya farklı bir tımara geçmesini engellemek amacıyla çift bozan vergisi uygulanmıştır. Bu, göstermelik bir vergi olmayıp, ödenmesi, katlanması büyük bir yük olarak belirlenmiştir (Pamuk, 2017, s. 43-44).

Tımar sistemi köylünün geçim kaynağını ve güvenliğini de sağlamaktadır. Topraksız ve evsiz kalmayan, güven içerisinde yaşayan köylü bu nedenle devlete ve padişaha daha yüksek bir sadakat ile bağlanmaktadır. Bu sadakat neticesinde köylü dine ve devletine hizmet etmeyi bir görev olarak görmektedir. Avrupa'daki feodal düzenin Osmanlı Devleti'nde oluşmasını engelleyen tımar sistemi bu yönüyle de idari ve siyasi açıdan büyük öneme sahiptir (Kodaman, 2007, s. 6).

Osmanlı toprak yönetimi ve tarım politikası, dönemin Avrupa devletlerinden temel olarak farklılıklar içermektedir. Toprak yönetimi özellikle İslam düşüncesinin de etkisiyle devlet mülkiyeti temelinde oluşturulmuştur. Bu nedenle devlet dışında büyük toprak mülkiyetleri görülmemektedir. Özetle, devlet mülkiyetindeki topraklar, tımar sistemi ile kırsal nüfusa tarımsal üretim amacıyla verilmiş ve askerî harcamalar için bir kaynak oluşturulmuştur. Avrupa devletlerinde ise mülk devlete değil feodal beylere aittir. Üretim beyler tarafından kendi işçileri aracılığıyla sağlanmış, vergiler merkezî devlete değil beylerin hazinelerine aktarılmıştır (Akkuş, 2010, s. 132).

1. 2) Üretim ve Ticaret Politikaları

Osmanlı Devleti'nde üretim, kuruluş yıllarından itibaren Ahilik ve loncalar aracılığıyla zanaat üretimi şeklinde gerçekleşmiştir. Avrupa'da başlayan sanayi devrimi ve bu süreçte yöneticilerin merkezî devleti eski gücüne kavuşturma amacıyla başlattıkları reform hareketleri ile sanayileşme çabalarının başladığı görülmektedir. Bu açıdan üretim

politikaları iki dönem olarak değerlendirilebilir. Bunlardan ilki zanaat üretimi dönemi, ikincisi ise sanayileşme çabalarının öne çıktığı dönemdir. Ticaret, Osmanlı Devleti için önemli bir faaliyet alanı olmuştur. Kapitülasyonları ise XVII. yüzyıla kadar önemli bir araç olarak kullanan merkezî devlet, yeni ticaret yollarının keşfi, Osmanlı Merkezî Devleti'nin zayıflaması, sanayi devrimi gibi etkenler neticesinde dış ticarete sorunlar yaşamaya başlamıştır.

1. 2. 1) Loncalar ve Üretim

Ahilik, Selçuklu döneminde yerleşik yaşama geçiş ve şehircilik üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. Özellikle şehirleşmenin artması ve gelişmesi ile ekonomik yaşamı daha fazla etkilemiştir. Beylikler döneminde başta Konya, Kayseri, Sivas olmak üzere gelişmiş kentlerde birçok zanaat dalında uzmanlaşmış açık ve kapalı çarşılar bulunmaktadır. Ahiler de özellikle bu çarşılarda çalışmışlardır. Zanaat erbabı ahiler, birbirinden ayrı loncalar halinde teşkilatlanmışlardır (Turan, 2007, s. 166).

Loncaların örgütlenme yapısı temelde usta-çırak ilişkisine dayanmaktadır (Pamuk, 2017, s. 58). Günümüz mesleki eğitim yaklaşımının temeli niteliğindedir. Aynı zanaat erbabı olan ahiler, kendi içlerindeki ustalar arasından bir kişiyi loncanın kurallarını uygulamak, devletle olan ilişkileri yürütmek ve lonca üyelerinin menfaatlerini korumak amacıyla “*kethüda*” olarak seçmişlerdir. Kethüdanın ardından seçimle gelen diğer bir kişi “*yiğitbaşı*” olarak seçilmekteydi. Yiğitbaşı mesleğin ileri gelenlerinden seçilen ve loncanın iç işlerini yönetmekle sorumlu kişiydi. Hiyerarşide yiğitbaşlarından sonra gelen ehl-i hibreler mesleklerinde uzmanlık kazanmış kişiler arasında seçilmekteydi (Yazıcı, 1996, s. 156). Bu görevlilerin tamamı loncaların yönetim kurulunu oluşturmuş ve loncanın en önemli sorumluluğu olan vergi toplama görevini ifa etmişlerdir. Örgütlenme yapısı açısından değerlendirildiğinde ise günümüzün meslek odalarını temsil ettikleri görülmektedir.

Loncalar genel olarak üretimin denetlenmesi, hammaddenin ucuza temin edilmesi, lonca üyeleri arasında adaletli şekilde dağıtılması, meslek erbabı sayısının gelişigüzel artmaması için işyeri ve üretim tezgâhlarının sayılarının kontrol altında tutulması görevlerini ifa ederek üretim faaliyetlerinin düzenlenmesi görevini yürütmüşlerdir. Bu birlik özellikle ülke nüfusunun temel tüketim ihtiyaçlarının sağlanması ve kentlerdeki ekonomik hayatın canlı tutulması açısından önemlidir. Bu yönü siyasi açıdan devlet için önemini göstermektedir. Bununla beraber loncalar ordunun ve donanmanın gereksinimlerinin düzenli bir şekilde karşılanması için gerekli yeterliliğe sahiptir. Ayrıca üretim ve ticaret faaliyetlerinin vergilendirilmesi loncalar üzerinden yürütülmüştür. Merkezî devlet, loncaları desteklemekle beraber denetim altında da tutmuştur (Pamuk, 2017, s. 62-63). Bu kapsamda kadının ekonomik konulardaki yardımcısı olan muhtesib tarafından, genel olarak ihtisab adı verilen, narh, teftiş, yeni açılan iş yerlerinin kontrolü, yerli ürünlerle rekabet edecek konumdaki ithal eşyalardan ve esnaftan vergi alınması, karaborsanın takibi ve paranın değerinin kontrolü gibi denetimler düzenli bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Kazıcı, 1998, s. 144).

Loncalar kentleşme, pazar ve iç ticaret açısından önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Özellikle nüfus dağılımı kırsal nüfus ve kentli nüfus olarak iki kategoride düşünüldüğünde kırsal nüfusun gerçekleştirdiği tarımsal üretimin pazara aktarılması ve iki nüfus yapısı arasındaki iş bölümü açısından Osmanlı sosyoekonomik yapısı kapitalizm öncesi Avrupa toplumlarından da ayrılmaktadır. Avrupa toplumları kendi ihtiyaçlarını öz üretimleri ile gerçekleştirirken Osmanlı toplumunda kırsal nüfusun üretimini kentlerdeki pazarlar aracılığıyla sattığını ve loncalara da hammadde kaynağı oluşturduğunu görmek mümkündür. Kırsal nüfusun pazar ve kent ile bu ilişkiyi kurmasını zorunlu hale getiren etkenlerden biri vergilerin bir kısmının para olarak ödenmesidir (Pamuk, 2017, s. 38-39).

Anadolu'da ticari hayatın canlanması, şehirlerin gelişimi ve üretime dair ilişkilerin yapılanmasında Ahilik teşkilatının büyük katkıları

bulunmaktadır. Ancak bu durum Fatih Sultan Mehmet'in merkezi bürokratik imparatorluk projesinin hayata geçmesi ile birlikte değişmiş, Ahilik teşkilatı zaman içerisinde siyasi gücünü yitirmiş ve esnaf örgütlenmesine bürünmüştür. Lonca teşkilatı XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak teşkilata sonradan dâhil olan gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki denge korunamamıştır. 1727 yılından sonra din farkı gözetilmeksizin yeni bir yapı oluşturulmuştur. "Gedik" adı verilen bu yeni teşkilat ile eski Lonca teşkilatı arasında büyük farklılıklar yoktur. Bu teşkilat 1861 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve aynı yıl Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından lağvedilmiştir. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile birlikte Avrupalı devletler ile ticari ilişkiler artan ivme ile gelişmiş, bu durum hükümetin uyguladığı tekelci siyaseti olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluğun giderilmesi amacıyla kaldırılan "Gedik" teşkilatının yerine tekelci yönetim yaklaşımı devam etmiştir. 1912 yılında ise temeli yüzyıllar öncesine dayanan loncalar kanun aracılığıyla kaldırılmıştır (Turan, 2007, s. 178-181).

Loncalar XIX. yüzyıl öncesinde merkezî devlet tarafından kentlerin, sarayın ve ordunun gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir yapı olarak görülürken, bu durum XIX. yüzyıl sonrasında değişmiş ve loncaların kaldırılmasına giden süreci tetiklemiştir. Mamul malların ithalatının artması neticesinde iâşe konularında öneme sahip olan loncalar önemini yitirmiştir. Ayrıca loncaların ithal mallara yönelik rekabete karşı koruma altına alınması da merkezî devlet için bir öncelik olmamıştır (Pamuk, 2017, s. 202).

Loncalar zanaat üretimi konusunda Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturmuşlardır. Batı Avrupa'da başlayan sanayi devrimi ile birlikte merkezî devlet çeşitli reform hareketleri başlatmıştır. Bu reformlar XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın ilanına giden süreçte ve sonrasında bazı alanlarda merkezî devletin vergi gelirlerini artırarak ordu, saray ve kentlerin iâşesini karşılayarak merkezî devletin mali ve ekonomik olarak güçlenmesini amaçlamıştır (Pamuk, 2012, s. 92).

Sanayi alanında XIX. yüzyıldaki gelişmeler geleneksel yapılardan farklı şekilde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, Batı sanayileşmesinin örnek alındığı bir politika ile büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının tesisine başlamış, bu kapsamda Avrupa'dan dönemin en ileri teknolojilerini kullanan makineler getirtmiştir. Bu kapsamda gerçekleştirilen yatırımlar ilk olarak 1830'lu yıllarda başlamıştır. 1830 ve sonrası yıllarda “Fabrika-ı Humayun” olarak adlandırılan yaklaşık 160 fabrika kurulmuştur. 1840'lı yıllarda bütçe gelirlerinin %12,5'i, 1847-1848'de ise yaklaşık %16,5'i bu fabrikaların inşasına ayrılmıştır. Bu fabrikaların büyük çoğunluğu devlet yatırımıyla tesis edilmiştir. Bu dönemde var olan bazı üretim tesislerinde modernizasyon, bazı üretim tesislerinde ise değişen ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden organizasyon gerçekleştirilmiştir (Bozdemir, 2011, s. 20).

1. 2. 2) İç ve Dış Ticaret

Osmanlı Devleti ticarete önem vermiştir. Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllar ticari açıdan en iyi dönem olarak nitelendirilmektedir. Tüccarlar toplumsal olarak birçok zümreden daha yüksek değer görmüştür. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin güçlenmesindeki en önemli etkenlerden biri, Asya'dan gelen uzun mesafeli ticareti canlandırması ve bu ticareti kontrol altında tutmasıdır. Bu ticaret loncalar aracılığıyla gerçekleştirilen üretimin sürekliliğini sağlamış ve merkezî devlete gelir kapısı olmuştur. Bursa, bu durumun önemli örneklerinden biridir. Dönemin Bursa mahkeme sicillerinde yer alan tüccar kayıtları incelendiğinde Şam, Halep gibi kentlerden Bursa'ya boya malzemeleri ve tekstil ürünleri getiren Arap, Türk ve hatta Avrupalı tüccarlar olduğu görülmektedir (Pamuk, 2017, s. 22).

Devlet, denetim mekanizmasını oluşturarak ticareti de desteklemiştir. Halkın refahının artırılması, piyasadaki malların bolluğunun sağlanması, kalitenin sağlanması ve ucuz fiyat politikasının sağlanması bu desteğin sebeplerindedir. Ayrıca devlet hazinesi veya vakıflar aracılığı ile inşa edilen, Osmanlı mimarisinin önemli

eserlerinden olan ve günümüze kadar ayakta kalan hanlar, kervansaraylar, çarşılar, bedestenler ticaretin önemini ortaya koymaktadır (Genç, 2014, s. 203-204; Pamuk, 2017, s. 66-67).

Osmanlı Devleti'nde dış ticaret özellikle ihracat günümüz ekonomisindeki uygulamalara kıyasla çok sınırlıdır. Özellikle dış ticarete konu olan malların toplam üretim içerisindeki payının kısıtlı olması ve XV. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişliği nedeniyle ihtiyaç olan malların devlet sınırları içerisinde karşılanabiliyor olması bu durumun temel nedenleri arasındadır.

Pamuk, Osmanlı Devleti'nde uluslararası ticaretin üç temel eksen üzerinden yürüdüğünü belirtmiştir. Bunlar doğu-batı hattında İran üzerinden yürüyen birinci eksen, kuzey-güney ekseninde Orta Doğu bölgesi ile yürüyen ticaret ve yine kuzey-güney ekseninde yer alan Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa ile yürütülen ticarettir. XVI. yüzyıldan sonra İngiltere, Fransa ve Hollanda bandıralı gemilerin Doğu Akdeniz'de etkinlik kurmaya başlamaları ile Osmanlı Devleti'nin Akdeniz üzerindeki ticaret hakimiyeti de sınırlanmaya başlamıştır (Pamuk, 2017, s. 67-69). Avrupalı ülkelerin Doğu Akdeniz'de artan hakimiyetleri aynı dönemde Avrupa'da etkisini gösteren merkantilizm nedeniyledir. İhracatı artırıp ithalatı azaltan ve ülkedeki değerli maden stokunun artırılması hedefine yönelik farklı uluslara “*medeniyet*” götürülmesi yoluyla sömürgeci devletin ve halkının zenginleşmesini temel alan merkantilizm (Peker, 2015, s. 8) ile Avrupalı devletler ticaret yolları üzerinde hakimiyetlerini artırmışlardır.

Kuzey-güney ekseninde Karadeniz üzerinden Tuna Nehri boyunca Avrupa'ya uzanan ticaret, Osmanlı ekonomisi için hayati öneme sahiptir. Ancak ticaret yollarında XVII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren gerçekleşen değişiklikler Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretine darbe vurmuştur. Özellikle doğu-batı hattında yürüyen ticaret eksenindeki aksamalar ticaret yollarının Hint ve Atlantik okyanuslarına kayması nedeniyle gerçekleşmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Doğu

Akdeniz’de büyük bir avantaj elde eden Batı Avrupa ülkeleri Osmanlı Devleti’nden başta buğday olmak üzere hububat, tiftik, pamuk ve ham ipek ile tekstil hammaddeleri ve deri almışlardır. Avrupa ülkelerine gerçekleşen hammadde ihracatı Osmanlı Merkezî Devleti’nin ekonomi politikalarına da zarar vermiştir. Kentlerin ihtiyaçlarının ve loncaların üretimde kullandıkları hammaddelerin karşılanmasında sorunlar yaşanmıştır. Merkezî devlet bu sorunlara gerekli hammaddelere dair ihracat yasakları koyma yoluna gitmiştir (Pamuk, 2017, s. 162-163).

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise ticarete ciddi bir Avrupa egemenliği dikkat çekmektedir. Avrupa üretimi, ticareti, teknolojik gelişmeleri kontrol altında tutan hâkim bir güç haline gelmiştir. Devlet içerisindeki muhalefete rağmen özellikle II. Mahmut (1808-1839) reform hareketlerine önem vermiştir (Kodaman, 2007, s. 20). XIX. yüzyılda merkezî devlet gerçekleştirdiği reformlar ile eski gücüne kavuşma ve devletin toprak bütünlüğünü koruma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Avrupalı devletler ile işbirliğine başvurulmuştur. Bu işbirliği süreci ekonominin dış ticarete ve yabancı sermaye yatırımlarına açılması şeklinde gerçekleşmiş, sürecin dönüm noktaları 1838 Balta Limanı Anlaşması ve dış borçlanmalar olmuştur. Her iki dönüm noktası da merkezî devlet yöneticilerinin reform sürecini uzun vadeli sonuçları değerlendirmeksizin kısa vadede ekonomik açıdan destekleme amacıyla hareket ettikleri gelişmeler olmuştur (Pamuk, 2017, s. 204-205).

Merkezî devlet, 1838 Baltalimanı Antlaşması ile birlikte ithalatta yüzde beş, ihracatta ise yüzde on iki gümrük vergisi tarifesine geçmiştir. Avrupa mamul mallarının ithalatında ve hammadde ihracatında artış yaşanmıştır. Osmanlı pazarındaki Avrupa malları artmıştır. Avantajlı konumda olan yabancı tüccarların getirdiği mallar ile fiyat rekabetinde üstünlüğü kaybeden yerli tüccar ve üreticiler zaman içerisinde büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Tekel sisteminin kaldırılmasıyla beraber devlet olağanüstü şartlarda başvurduğu gümrük vergisi gelirlerini kaybetmiş ve borçlanma süreci başlamıştır (Yılmaz, 2015, s. 76).

1. 2. 3) Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış ticaret, başta İstanbul olmak üzere kentlerin, sarayın, ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanmasında, loncaların hammadde gereksinimlerinin sağlanmasında önemli bir araçtır. Ayrıca devlet bu işlemlerden gümrük geliri elde etmektedir. Avrupa devletleri ile kıyaslandığında, Osmanlı Devleti ithalatın desteklenmesinden yanayken Avrupa devletleri ihracatın artırılmasını desteklemekte idi. Ticarete ilişkin öncelikler açısından Osmanlı Devleti yöneticileri gümrük gelirlerini ithalat ile artırmaktan yana tercih göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin 1365 yılında I. Murat döneminde (1362-1389) Raguse Cumhuriyeti'ne verilen vergi ödemesi karşılığında ticari imtiyazları içeren ilk kapitülasyon ile başlayan imtiyaz süreci, Fatih Sultan Mehmet dönemindeki kapsamlı kapitülasyonlara kadar bu şekilde devam etmiştir (Eğilmez, 2018, s. 119). Kapitülasyonlar XIV. ve XV. yüzyıllarda bölgesel ticaret trendlerini takip etmek açısından önemli bir araç olmuştur. Başta Venedik, Cenova, Floransa olmak üzere Akdeniz ülkelerinin kontrolünde olan ticaret, mamul maddeler karşılığında Doğu'dan gelen hammaddelerin alınması şeklinde yürümüştür. Osmanlı Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra karşılaştığı bu ticaret düzenini değiştirmek için yoğun bir çaba sarf etmemiş, kapitülasyonları benimseyerek zaman içerisinde korumacı bir politika ile açık pazar konumundaki bölgeleri Osmanlı iç pazarı haline getirmiştir. Bu süreçte ithal mallara vergiler koymalarına ve hammaddelere ihracat yasakları uygulamalarına rağmen serbest piyasayı bozmamışlar ve devlet gelirlerini artırmayı, hammadde bolluğu sağlayarak üretimi sürekli hale getirmeyi başarmışlardır (Genç, 2014, s. 206).

Ticaret yollarının XVI. yüzyıl sonrasında değişmesi neticesinde Osmanlı kontrolündeki ticaret yollarının etkinliğinin azalması tehdidine karşın Avrupalı tüccarların Doğu Akdeniz'e yönlendirilmesi amacıyla kapitülasyonlardan faydalanma yoluna gidilmiştir. Siyasi açıdan da

faydaları olan bu ticari ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin siyasi gücünün de azaldığı XVII. yüzyıl sonlarında Avrupa devletlerinin kendi tüccarlarına verilen ayrıcalıkların artırılmasına yönelik taleplerinin artması ile sonuçlanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı tüccarlarına sağlanan ticari ayrıcalıkların ötesine geçen yabancı devletlere verilen ayrıcalıklar, Osmanlı tüccarlarının yabancı tüccarlar karşısındaki rekabet gücünün sınırlanması ile sonuçlanmıştır (Pamuk, 2017, s. 164-166).

Osmanlı toprakları içerisinde pazardaki malların bolluğunun sağlanması ve ithalatın faydalı olması düşüncesi ile özellikle XVIII. yüzyıldan sonra kapitülasyonlar yararlı birer politika aracı olarak görülmüştür (İnalçık, 2018, s. 56). Öyle ki bazı ülkelere “*en ziyade müsaadeye mazhar ülke*” imtiyazları dahi verilmiştir (Eğilmez, 2018, s. 125).

1. 3) Para ve Maliye Politikaları

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda başlayan kâğıt para kullanımına kadar madeni para ağırlıklı bir sistem kullanılmıştır. Osmanlı Devleti mali yapısı ise, kuruluş yıllarında ve takip eden dönemde güçlü temellere dayanmıştır. Bu kapsamda mali yapının en önemli unsurlarından birini bütçeler oluşturmuştur. Bütçe niteliği taşıyan birçok belge düzenlenmiş ancak bunlar sadece gelir-gider açısından bütçelere benzemekten öteye geçmemiştir. Buna rağmen sağlam bir yapıya sahip olan kayıt düzeni sayesinde kuruluş ve gelişme döneminde gelir kayıpları yaşanmamış, giderler ise verimlilik eksenli sürdürülmüştür (Sivrekli, 2002, s. 120). Osmanlı Devleti maliye politikasında vergiler ve borçlanmalar öne çıkmıştır. Vergi gelirleri içerisinde tarım üretiminden alınan vergiler önceliklidir. Borçlanma politikaları ise XVII. yüzyıl sonrasında ek gelir kaynağı oluşturmak amacıyla iç borçlanma olarak başlamış, bu kaynakların ihtiyacı karşılamaması ve mali yapının gitgide bozulması ile dış borçlanma ile devam etmiştir. Alınan dış borçların ödenememesi ise Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

1. 3. 1) Para Politikaları

Osmanlı Devleti'nde para sistemi 1326 yılında Orhan Bey'in (1324-1362) bastırıldığı ilk akçe ile başlamıştır ve XVII. yüzyıla kadar altın, gümüş, bakır gibi değerli madenlere dayanan sikkelerden oluşmuştur. Kâğıt para kullanımı ise XIX. yüzyılda başlamıştır. Günlük kullanımda mangır adı verilen bakır paralar ağırlıkta iken altın paralar büyük hacimli işlemlerde, dış ticarete ve yüksek tutarların saklanması için kullanılmıştır. 882/1478'de basılan ilk Osmanlı altın sikkesine (Sultanî) kadar yabancı devletlerin altın paraları kullanılmıştır (Tekin, 2009, s. 183). Madeni paralar temelde altın ve gümüş içermekte, barındırdığı değerli maden miktarı paranın itibarını ve satın alma gücünü oluşturmuştur.

Madeni para kullanımında devletler ek gelir ihtiyaçları oluştuğunda başvurdukları yöntem tağşiştir. Tağşiş, tedavülde olan paranın piyasadan toplanarak madeni değerlerinin azaltılarak tekrar piyasaya sürülmesi işlemidir. Madeni değerleri azaltılan sikkeler karşılığında daha fazla para basma imkânı geliştirmekte ve arada oluşan fark da devlete gelir kaynağı olmaktadır. Ayrıca devlet eski sikkeleri de tedavülden kaldırarak darphaneye geri çağırılan sikkeleri daha ucuz fiyattan satın alabilmekte ve eski sikkelerin karşılığında yeniden basım işlemi için ek ücret talep etmektedir. Akkuş, tağşiş neticesinde piyasadaki para arzının artırıldığını ancak ağırlığı değişen paranın değer kaybettiğini ve devalüasyona neden olduğunu ifade etmektedir (2010, s. 126). Tağşiş uygulaması mali bunalım dönemlerinde alınan önlemler içerisinde sıklıkla başvurulan yöntemlerden biri olmuştur. Bu uygulamayı yalnızca devalüasyon olarak değerlendirmek yerine devletin bütçe açığını kapatmak için para basması olarak değerlendirmek yerinde olacaktır (Pamuk, 2017, s. 113-115).

Tağşiş neticesinde değeri azalan Osmanlı parasının yerini yine değeri ile oynanmış Avrupa paraları almıştır. Süreç içerisinde Osmanlı Devleti kendi sikkelerini basacak kadar değerli maden bulamayınca ve

Avrupa paralarının piyasadaki artışını engelleyemeyince Osmanlı darphaneleri kapatılmış ve para piyasasındaki fiili sorun devlet tarafından kabul edilmiştir. Halk tağşiş uygulaması ile devlete ve para birimine olan güvenini kaybetmiştir ve tağşiş ile ek gelir elde etmek zorlaşmıştır. Halkın paraya olan güveninin azalması ile elinde yabancı paraları tutmaya başlamış ve Avrupa paralarına kayma yaşanmıştır. En büyük tağşiş dönemi 1808-1844 yılları arasında olmuştur (Aysan, 2018, s. 105). 1814'te 23 Osmanlı Kuruşu 1 İngiliz Sterliniyle eşit değerdeyken 1839'da 1 sterlin 104 Osmanlı Kuruşu etmekte idi. İkinci olumsuz sonuç, devletin topladığı vergiler içindeki miktarı para birimi cinsinden sabitlenmiş olanlar fiyatların artmasıyla reel olarak azalmıştır. Diğer bir olumsuz netice ise kalpazanlığın yaygınlaşmasıdır. Devletin daha düşük maden içerikli sikkeler üretmesi sonucunda kalpazanlar devletin ürettiğinden daha yüksek maden içerikli sikkeler üreterek devletin elde ettiği ek gelire ortak olmuşlardır. Dördüncü olumsuz netice, iç borçlanma uygulamasının güçleşmesi olmuştur. Devlet tağşişe her başvurduğunda piyasalar devlete borç vermekten kaçınmaya başlamış veya daha yüksek getiri talep etmeye başlamıştır. Tağşişin en önemli neticesi başta başkent olmak üzere siyasal muhalefetin artması olmuştur. Lonca üyeleri, maaşını devletten alan bürokratlar ve özellikle yeniçeriler gelirlerinin düşmesi nedeniyle muhalefet etmiş, özellikle yeniçerilerin isyanları artmıştır (Pamuk, 2017, s. 171-174).

Tağşiş Osmanlı Devleti'nin ek gelir sağlamaya yönelik olarak başvurduğu ve sonuçları ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunlara sebep olan bir politika aracı olmakla beraber, klasik dönemde bu yönteme başvuran tek ülke de Osmanlı Devleti değildir. Para talebi seviyesinin daha yüksek olduğu Avrupa devletlerinde tağşiş, Osmanlı Devleti'nden daha önce başvurulan bir uygulama olmuştur. İlk büyük tağşiş İngiltere'de 1411 yılında yaşanmışken Osmanlı Devleti'nde 1444 yılında gerçekleşmiştir (Akkuş, 2010, s. 133).

1. 3. 2) Maliye Politikaları

Osmanlı Devleti maliye politikaları gelir kaynakları ve harcamalar, vergiler ve borçlanma olmak üzere üç başlıkta incelenmektedir.

1. 3. 2. 1) Gelir Kaynakları ve Harcamalar

Devlet gelirlerinin 1300-1600 yılları arasında büyük bir kısmı cizye ve mukata'alardan sağlanmıştır. Bu gelirler iltizam sistemi ile özel kişilere verilmekteydi. İltizam sistemi devletin vergi gelirlerini maaşlı bir memur aracılığıyla gerçekleştirmeyip (emanet yöntemi), özel kişilere belirli şartlarda devretmesidir (Genç, 2000, s. 154). Halil İnalçık'ın aktardığına göre, İtalyan kaynaklarında yer alan 1475 tarihli orijinal bir Osmanlı belgesinin kopyası gelir kaynaklarını göstermesi açısından önemlidir (Tablo 1)

Tablo 1: 1475 Yılı Gelirleri (Cizye ve Başlıca Mukata'a'lar)²

Rumeli	Düka Altın	Anadolu	Düka Altın
Cizye	850.000	Batı Anadolu bac'ı ve Tuzla Gelirleri	32.000
Gelibolu ve İstanbul Geçiş Resimleri (bac)	50.000	Alaiye (Canderone) bac'ı ve öşrü	12.000
Gelibolu ve İstanbul Geçiş Resimleri	79.000	Eski ve Yeni Foça Cizyesi ve Şap Geliri	20.000
Tuzlalar	92.000	Tuzlalar	12.000

² Akt. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, İstanbul 2018, s. 64.

Mustafa Cüneyt Uzun-Bilge Afşar

Darphaneler (Gümüş ve Altın Sikkeler)	123.000	Bursa bac'ı ve İpek Gümrüğü Resimleri	50.000
Madenler	120.000	Kastamonu Geliri, Özellikle Bakır Madenleri	150.000
Enez Cizyesi ve Tuzlası	11.000	Trabzon, Amasra, Samsun'un Gümrük Resimleri	10.000
Selanik Tuzlası	2.500	Karaman Geliri	35.000
Tahıl Vergisi	20.000	Kefe Geliri	10.000
Eğriboz, Mora, Avlonya, Sofya ve Edirne Gelirleri	58.500		
Çingeneler	9.000		
Hamamlar	8.000		
Çeltikçilik	15.000		
TOPLAM	1.435.000	TOPLAM	331.000

Belgeye göre gelir kaynaklarının %81'i aşkın bölümü Rumeli'den gelmektedir. Cizye, nakit devlet gelirlerinin en önemli kaynağıdır ve toplam bütçenin %48'ini oluşturmaktadır. Diğer önemli gelir kaynakları toplam bütçenin %28'ini oluşturan madenlerden, yine toplam bütçenin %28'ini oluşturan darphanelerden ve Anadolu eyaletleri bütçesinin yaklaşık %45'ini oluşturan Kastamonu bakır madenlerinden oluşmaktadır. Diğer devlet gelirleri ise köylü vergileri ve tımar tahsislerinden oluşmaktadır.

Devlet, 1300-1600 arası dönemde harcama kalemlerini dinî vakıflar, taşra, ordu harcamaları, donanma harcamaları ve sefer harcamaları olarak sınıflandırılmıştır (İnalçık, 2018, s. 89-118).

Duraklama Devri olarak da nitelendirilen XVII. yüzyıldan önce, devlet gelirleri yüksek oranda savaş ganimetlerinden elde edildiği için bütçe açıkları ve mali sıkıntılar görülmezken, XVII. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin savaşlarda mağlubiyetler yaşaması bütçenin en önemli gelir kaynağını sekteye uğratmış ve bütçe açıkları yaşanmaya başlamıştır (Sakal ve Gölçek, 2017, s. 29). Tabakoğlu'na göre 1567-1749 yıllarına ait gelir, gider ve bütçe açığı tutarları incelendiğinde XVI. yüzyılın son yıllarında bütçe açığı daha düşük iken XVII. yüzyılın son yıllarında, savaş dönemlerinde çok daha yüksek seyretmiştir (1985, s. 396-398).

1. 3. 2. 2) Vergiler

Vergiler günümüzde de önemli bir mali politika aracıdır. Klasik dönemde özellikle de Osmanlı Devleti'nde vergilerin askerî harcamaların karşılanmasında önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen sürede kaydı tutulan vergi kalemleri içerisinde tarımsal üretim dışındaki vergiler yer almakla beraber geleneksel ekonomik yapıya uygun olarak büyük bir bölümü tarımsal üretim ile ilgilidir (Genç, 2014, s. 19). Osmanlı ekonomik yapısı temelde reaya çiftlikleri tarafından gerçekleştirilen tarımsal üretime dayanmaktadır. Bu kapsamda tarımsal üretim vergilendirmesinin incelenmesi Osmanlı vergi sistemini anlamak açısından önemlidir. Reaya çiftlikleri özellikle tımar sistemi çerçevesinde üstlendiği yükümlülükler ile merkezî devlete düzenli ödemek zorunda olduğu vergiler açısından üç kategoride değerlendirilebilir. Bunlar toprağa ve haneye bağlı vergiler, üretim üzerinden ödenen vergiler ve zorunlu emek hizmeti şeklinde ödenen angarya vergilerdir (Pamuk, 2017, s. 44).

Çift resmi vergisi, toprağa ve haneye bağlı olarak nakit ödenen, toprağın kullanımına karşılık ödenen bir vergidir. Reayanın ödediği temel vergidir. İlk olarak Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesi'nde yer alan bu vergi, sipahiye karşı yerine getirilmesi gereken hizmetin nakit olarak ödenen karşılığıdır. Çift resmi, bir çift öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı olan hanelerden alınmaktadır. Eğer hanenin toprağı yarım çift kadarsa ödediği vergi de yarım çift resmi kadar olmaktadır. Bununla beraber hanenin işleyecek toprağı yoksa veya yarım çiftten daha az ise kendilerine bennak adı verilen ve belirlenmiş olan toprak miktarından bağımsız sabit bir vergi ödemektedirler. Gayrimüslim reaya ise çift resmi ile eş değer ispence adında bir vergi ödemiştir (Emecen, 1993, s. 309-310). Gayrimüslimler ispence ile beraber Müslüman reayanın yükümlü olduğu askerlik görevinden muaf tutulmalarının karşılığında cizye vergisi ödemekte idi. Toprağa ve haneye bağlı vergiler üretimden bağımsız olmaları nedeniyle tarımsal üretimin vergilendirilmesinden çok hane vergileri olarak değerlendirilmektedir (Pamuk, 2017, s. 45).

Osmanlı Devleti'nde reayadan toplanan vergilerden öşür ve ağnam vergileri üretim üzerinden alınan vergilerdendir. Öşür, toprağın işlenmesi neticesinde hasat zamanında sipahiye ödenen bir vergidir. Bu vergi toprağın verimine, ne kadar sulak olduğuna, yetişen ürün çeşitlerine ve yörenin örf ve adetlerine göre şekillendiğinden her kaza veya köy için özel olarak belirlenmiştir (Tabakoğlu, 2007, s. 101). Ağnam vergisi ise küçükbaş hayvanlardan alınan vergidir. Koyun yavruladıktan sonra Nisan veya Mayıs aylarında alınmıştır (Emecen, 1988, s. 478).

Reaya bu vergiler ile beraber zorunlu emek hizmeti olan angarya ile de yükümlü tutulmuştur. Angarya hizmetler İslam Hukuku'ndan kaynaklanan bir vergi değil, örfi bir vergi türüdür ve temelde örfi zorunlulukların nakde çevirilmesi fikrine dayanmaktadır. Angarya hizmetler ile reaya sipahiye ev yapmak, sipahinin öşrünü ambarına veya en yakın pazar yerine taşımak, sipahiye tahsis edilmiş olan arazi üzerinde çalışarak otunu biçmek, samanını temin etmek gibi hizmetlerle yükümlü kılınmıştır (İnalçık 2018, s. 82-83). Angaryaların sipahi tarafından

köylüyü sömürmesinin engellenmesi amacıyla hizmetlerin şekli ve kapsamı da kanunnameler ile net olarak belirlenmiştir. Yıllık olarak düzenli bir şekilde ödenen bu vergiler dışında devlet olağanüstü dönemlerde reayadan avarız adı altında nakit veya gıda maddesi olarak vergi toplamaktadır. XVI. yüzyıldan sonra savaşların mali yükünün artması neticesinde avarız vergilerinin olağanüstü vergiler olmaktan çıkıp sık aralıklarla farklı şekillerde talep edilmektedir (Pamuk, 2017, s. 46-47).

İltizam, devletin gelir kaynakları arasında önemli bir yer tutan vergi gelirlerinin özel şahıslara belirli şartlar altında devredilmesine dair kullanılan bir sistemdir. Özel teşebbüsler aracılığıyla gerçekleştiriliyor olması bu sistemi alan vergiler kadar önemli bir noktaya taşımaktadır. İlk örnekleri XV. yüzyılda görülmekle beraber çok daha öncesinden yerleşmiş bir sistem olduğuna hükmedilebilir. Diğer bir vergi toplama yöntemi olan emanet, iltizam ile karşılaştırıldığında daha maliyetli, yüksek kaynak ve kadro gerektiren bir yöntemdir. Bununla beraber iltizam, emanete göre çok daha verimli ve etkin bir sistem olarak görülmektedir. Tüm bunlar emanet yönteminin zaman içerisinde neredeyse tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur (Genç, 2000, s. 155-156).

Ancak iltizam sisteminde zamanla hazine gelirlerini ve ekonomiyi tehdit edecek değişimler meydana gelmeye başlamıştır. İncalcık, bu durumu sermayedar sınıfın yükselişiyle açıklamaktadır. İltizamın çok yüksek gelirli birimler şeklinde büyümesi ve sistemin sayesinde daha küçük birimler halinde alt yüklenici durumundaki mültezimlere satılmıştır. Ayrıca bu mültezimler hazineye karşı sorumluluklarını yerine getirmek için bankerlerden kredi kullanmaktaydı. Bununla beraber tımar sahipleri de kendilerine ait tımar gelirlerini tahsil etmek için bu yöntemle başvurmaya başlamışlardır. Tüm bunların sonucunda devlet gelirlerinin çok büyük bir kısmı iltizamın alanına girmeye başlamıştır (İncalcık, 2018, s. 76-77). Mehmet Genç ise iltizam sisteminde askerî sınıfın söz sahibi olması neticesinde artan rekabetten bahsetmektedir. Bu durum askerî sınıfın maaşlarını iltizam karşılığında

hazineye devretmeleri ile başlamıştır. Ancak zamanla vergi gelirlerinden hazineye aktarılan kısmı artırmaya çalışan devlet ile hazinenin artan payına karşın kendi payını artırmaya çalışan iltizam sisteminin hâkimi konumundaki askerler arasındaki rekabet yoğunlaşmıştır. Sertleşen rekabet ekonomik yapıya zarar vermeye başlamış ve XVIII. yüzyıl ile birlikte malikâne sistemi hayata geçmiştir. Bu sistem iltizamları malikâne olarak alan kişiye hayatta kaldığı süre için verilmesi ve kişinin hazineye yıldan yıla değişmeyecek sabit bir yıllık vergiyi ödemesi şeklindedir. Malikâne sistemi ilk yıllarda olumlu sonuçlar vermekle beraber ilerleyen zaman içerisinde malikâne sahiplerinin birer rantiyeye sahibine dönüşerek vergi toplanması işini ikinci veya üçüncü kişilere satmaya başlamasıyla bozulmuştur (Genç, 2000, s. 156-157)

İltizam ve malikâne sistemleri birer örnek olmak üzere, XVII. ve XVIII. yüzyılda Osmanlı Merkezi Devleti'nin gücü taşrada düşüş göstermiştir. Bu güç kaybının etkilerinden biri vergi toplanmasında görülmektedir. Vergileri toplamakta yetersiz kalan devlet iç ve dış güvenliğinin sağlanmasında zafiyetler yaşamış ve ekonomideki gelişmelerin önünü açacak ekonomik kurumların oluşumunu ve güç kazanmasını sağlayamamıştır. Bununla beraber ek gelir sağlamaya yönelik hamleler neticesinde ekonomi küçülmüş, ticaret azalmıştır. Başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'da sanayi devriminin temelleri atılırken Osmanlı Devleti bir taraftan ekonomik kurumların gelişimine engel olabilecek kadar güçlü bir konumdayken diğer taraftan da taşrada vergileri toplayamayacak derecede güçsüz bir pozisyonda idi (Pamuk, 2012, s. 58-59).

Avrupa devletleri incelendiğinde vergi politikalarının büyük oranda benzer olduğu görülmektedir. Avrupa devletlerinde de Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi vergiler; düzenli veya düzensiz olarak tahsil edilen vergiler biçiminde şekillenmektedir. Bölgelere göre farklılıklar olmakla beraber vergiler Osmanlı vergi sistemindekilerle benzerlikler göstermektedir. Öşür vergisinin benzeri *tithe* (ondalık vergi) adıyla, toprak üzerinden alınan çift resmi *fefermes* vergisi adıyla, cizye vergisi *poll-tax* (baş vergisi) adıyla alınmaktadır (Akkuş, 2010, s. 133).

1. 3. 2. 3) Borçlanma

Osmanlı Devleti özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan savaşlar neticesinde mali bunalımlarla karşı karşıya kalmıştır. Savaş maliyetlerinin artması devleti ek gelir arayışlarına sürüklemiş ve bu gelirlerin bir kısmı borçlanma yoluyla sağlanmıştır. Ek gelir arayışlarında başvurulan borçlanma önlemleri sultana ait olan iç hazineden merkezî devlet hazinesine kaynak aktarılması, iç borçlanma ve dış borçlanma şeklinde olmuştur.

Sultana ait iç hazineden merkezî hazineye kaynak aktarılması XVIII. yüzyıla kadar devletin geniş sınırları ve zengin gelir kaynakları sebebiyle önemli bir çözüm olmuştur. Ancak savaşlardaki askerî harcamaların giderek artması neticesinde iç hazineyi besleyen kaynaklar azalmıştır. Diğer bir yöntem olan müsadere ise her ne kadar bir kaynak olsa da maliyetlerin karşılanmasında çok küçük katkısı olmuştur.

İç borçlanma, mali bunalımlarda devletin başvurduğu yöntemlerden bir diğeridir. 1775-1860 yılları arasında uygulanan iç borçlanma yöntemi esham olarak adlandırılmaktadır (Genç, 2014, s. 184). Bu yöntemde devlet elindeki mukata'a arazileri birçok paya bölmekte ve peşin bir bedelle kişinin ömrü süresince kiralamaktadır. Payı satın alan kişinin ömrünün uzun olması satın alan açısından daha yüksek gelir elde edilmesini sağlarken devlet açısından daha yüksek bir maliyet ile sonuçlanmaktadır. Bu işlem satın alan kişinin ömrü ile sınırlı olduğundan, ölümü halinde pay tekrar devlete geri dönmekte ve devlet bu payı tekrar satışa çıkartarak gelir elde etmektedir. Ancak devletin esham paylarının kişiler arası satışını engelleyememesi, kişiler öldükten sonra mirasçılarının da devletten gelir elde etmeye devam etmeleri nedeniyle bu borçlanma yönteminin yararları kısıtlı kalmıştır.

Ek gelir kaynağı oluşturulmasında başvurulan diğer bir yöntem dış borçlanmadır. XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet yetkilileri dış borçlanma konusunda ihtiyatlı tavrı sergilemiştir. Ancak XIX. yüzyıl içinde Avrupa para piyasalarından yoğun bir borçlanma sürecine girilmiştir (Pamuk, 2017, s. 168-170).

Mahfi Eğilmez, dış borçlanmaların iki temel nedeninden bahsetmektedir (2018, s. 126). Bunlar; sanayi devrimini yakalayamayan Osmanlı Devleti'nin savaşlarda kullanacağı askerî malzemeler başta olmak üzere sanayi mallarını dışarıdan alması gerektiğinden para ihtiyacının oluşması ve kâğıt para kullanımının başlaması nedeniyle daha önce tağşiş işlemi ile ek gelir ihtiyacını karşılayan devletin bu yöntemden mahrum kalması şeklindedir. Zayıflayan merkezi devlet otoritesinin de etkisiyle 1840'lı yıllardan itibaren Avrupa devletlerinin ve sermayedarlarının Osmanlı bürokrasisine dış borçlanma konusundaki artan baskılarına karşı konulamamıştır. Bu baskılar neticesinde ilk dış borç Fransız bankalarından sağlanmıştır. Kısa vadeli olarak gerçekleştirilen bu borçlanma Galata bankerleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Uzun vadeli borçlanmalar ise Kırım Savaşı'nda yaşanmıştır. İlk uzun vadeli Osmanlı tahvilleri bu süreçte Londra, Paris ve Viyana gibi borsalarda satışa çıkarılmıştır. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin borçları 200 milyon sterlin tutarken yılda 11 milyon sterlin faiz ödemesi gerçekleşmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin yıllık geliri 18 milyon sterlindir. 1875 yılı sonlarında Osmanlı Devleti borç ödemelerini yarı yarıya durdurmuş, 1876 yılında ise borçlarını ödeyemediğini açıklamıştır (Pamuk, 2017, s. 170-171).

Osmanlı Devleti ile Alman, Avusturyalı, Fransız, İngiliz temsilciler ve diğer alacaklı ülkelerin temsilcileri ile 1876-1881 yılları arasında görüşmeler gerçekleşmiş ve 1881 yılında "*Muharrem Kararnamesi*" olarak adlandırılan bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı topraklarında tüm gelirlerin toplanması ve borçların karşılığında Avrupa devletlerine aktarılmasını sağlayan, borç ödemelerini yeniden düzenleyen, alınan dış borçların miktarlarını azaltan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu kabul edilmiştir. Bu kararname ile maliye nezaretinde Düyun-ı Umumiye İdaresi devletin tüm iç ve dış borçlarının yönetimini devralmış, tuz tekeli gelirlerini, tütün tekeli gelirlerini, damga-resim-pul gelirlerini, içkiler üzerinden alınan vergi ve gelirlerini, balık avı vergi ve resimleri gelirlerini ve kararnamede isimleri özel olarak

belirtilen vilayetlerin ipek aşarı gelirlerini kapsayan Rüşum-ı Sitte gelirlerini özel olarak tahsis etmeyi, İdareye ait taşra teşkilatında yabancı uyruklu memurların çalıştırılmalarını kabul etmiştir (Gürsoy, 2011, s. 20-21).

Düyun-ı Umumiye İdaresi, devlet içerisinde kendi idaresine bırakılan ve Avrupa'ya ihracatının geliştirilmesine ağırlık verilen tütün, ipek gibi üretim alanlarına yönelmiştir. Osmanlı Devleti Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşunun ardından da borçlanmaya devam etmiştir. Kurulan idare, Avrupa'da Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmış ve Osmanlı borçlanmasının önünü açmıştır. Ancak girilen bu döngü borçlanmanın azalmasına neden olmamış, mali bunalımların artarak devam etmesine neden olmuştur (Pamuk, 2017, s. 169-170).

2) Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısına İlişkin Yaklaşımlar

Ekonomik karar vericilerden biri olan devlet; diğer kurumların oluşumu, gelişimi ve değişimi açısından önemlidir. İç ve dış güvenliğin sağlanması, yasaların uygulanması, diğer kurumların işlemesi, altyapı, eğitim, sağlık, teknoloji gibi konularda etkinlik sağlanması, yargının adil bir şekilde gerçekleşmesi ve piyasanın bağımsız çalışması için devletin ekonomik işleyişi desteklemesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü altı yüzyıllık süreçte ekonomi politikalarına yön veren iç ve dış etkenler olmuştur. İçerisinde bulunan toplumsal şartların farklılıkları, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş süreci, geniş topraklara yayılmış olan bu devleti etkilemiştir ve Osmanlı Devleti dünya ekonomisindeki birçok gelişme ve değişim karşısında esnek olarak nitelendirilebilecek ekonomik politikalara başvurmuştur (Bulut, 2012, s. 86). Özellikle sanayi devrimine giden süreçte ve sonrasında bunun örneklerini görmek mümkündür. Batı Avrupa'da merkantilist politikalar ile iç piyasalar korunmuş, yerli tüccarlar, yerli üretim ve ihracat desteklenmiş, katma değer üretiminde artış sağlanmıştır. İngiltere, sömürgesi olan Hindistan'da üretilen kumaşların yerli üretime zarar vermemesi için bu kumaşlara yönelik korumacı politikalar izlemiştir.

Aynı şekilde sanayileşme sürecinde Almanya ve ABD gibi ülkelerde korumacı politikalara başvurulmuştur. Bu noktada gelişmekte olan ülkelerin izlediği korumacı politikalara karşı çıkan ABD'nin sanayileşme sürecinde İngiltere'ye yönelik korumacı politikalar izlemiş olması dikkat edilmesi gereken bir konudur. Devlet müdahalesi her zaman bu ve benzeri şekillerde işlememiştir. Özellikle XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk yıllarındaki sömürge yönetimleri incelendiğinde sanayileşmeyi destekleyen müdahalelere rastlanmamaktadır. Sömürge ülkelerinde ise yerli ekonomiyi teşvik eden politikalardan çok bağlı olunan sömürgeci ülkelerin çıkarlarına yönelik ekonomi politikalarının ve tarımsal üretimin desteklendiği görülmektedir (Pamuk, 2012, s. 47-50).

Osmanlı ekonomi yönetiminin bilinen ekonomik yönetimlerinden farklı olduğunu ortaya koymak açısından Berkes'in "*piyasa için emtia üretimi*" tanımını önemlidir. Berkes'e göre; (1) kendi hazinesi için tarımsal üretimi kontrol altında tutan, (2) savaşlar için ordunun ihtiyaçlarını sağlamak için zanaat üretimine hakim olan, (3) cami, medrese, han, köprü, tersane, liman askerî teçhizat gibi zanaat üretimi piyasalarına giren, (4) altın, gümüş, değerli taşlar ve ipekli kumaşlar gibi malzemelerin temel müşterisi konumunda olan, (5) hem tarım hem de kent ekonomisini kendine bağlayan ve (6) tüm piyasanın tek yönlendirici kurumu konumunda olan bir devlette ne feodal ekonomiden ne de serbest piyasa ile işleyen kapitalist ekonomiden bahsetmenin mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Bu kapsamda Osmanlı ekonomik yapısının feodalizm ve kapitalizm arasında kalan süreçte "*piyasa için emtia üretimi*" olduğunu belirtir (Berkes, 1972, s. 37).

Osmanlı ekonomik yapısı ile ilgili geçmişten bugüne kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Söz konusu yayınları inceleyen Bulut, çalışmaların beş farklı grupta toplandığını ifade etmektedir. Bunlar; Weberyen yaklaşım, yapısal yaklaşım, Osmanlı pragmatizmi yaklaşımı, adalet ve bolluk ekonomisi yaklaşımı ve Ahilik yaklaşımıdır (Bulut, 2012, s. 66-72).

2. 1) Weberyen Yaklaşım

Osmanlı ekonomik yapısını inceleyen Ülgener, ekonomi ve toplumsal ahlak arasında bir bağlantı olduğunu ifade etmiştir (Bulut, 2012, s. 66). Bu çerçevede Osmanlı ekonomik yapısının belirlenmesinde Weber'in (1968), birbirine zıt iki kavram olarak görülen din ve kapitalizm ilişkisi üzerinde durarak savunduğu kapitalizmin ilerlemesinin itici gücünün Protestanlık olduğu iddiasından yola çıkmıştır (Kurtuluş, 2005, s. 744). Weber'e göre İslam, savaş ganimetleri ile zengin olan insanların tabii olduğu bir savaşçılar dinidir ve kulluk görevleri ibadetler ile yerine getirilmektedir. Buna karşın Protestanlar için kulluk görevinin ilk şartı çalışma ve üretime katkı sağlamaktır. Ülgener, bu görüşlerin İslam dini ile ilgili olan kısımlarını kabul etmemekle beraber tasavvufun ekonomik hayat üzerindeki etkileri konusunda aynı görüşleri paylaşmaktadır (Torun ve Duran, 2010, s. 68-69). Bu yaklaşımın Osmanlı toplumuna uyarlanması ile tasavvufun etkisini incelemiş, ekonomik gelişmişliğin temelini kanaatkârlık düşüncesinin olduğu sonucuna varmıştır. Ülgener'in bu görüşü, temelde toplumdaki tüm ekonomik aktörlerin tasavvuf ile ilişkili olduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ise Weberyen yaklaşım, tartışmaya açık bir konudur. Osmanlı toplumu, Müslümanlar ile birlikte birçok din ve mezhepten inanca sahip heterojen bir nüfus yapısına sahiptir. Bununla beraber Müslüman nüfusun tamamının tasavvuf inancına sıkı sıkıya bağlı olduğu düşüncesinin de bir ön kabul olması muhtemeldir. Son olarak, Osmanlı kent ekonomisinin temelini oluşturan esnaf, zanaatkâr, tüccar gibi aktörlerin tasavvuf ile bağlı bir inanç yapısına sahip olsalar dahi kanaatkârlık düşüncesi ile işlerine gereken özeni göstermedikleri ve dünya işlerinden uzak durdukları düşüncesi de ayrı bir tartışma konusu olarak öne çıkmaktadır (Bulut, 2012, s. 67).

2. 2) Yapısal Yaklaşım

Osmanlı ekonomik yapısıyla ilgili ikinci yaklaşım, Genç tarafından ortaya atılan "*Klasik Osmanlı Sistemi*" olarak nitelendirilen

yapısal yaklaşım, XVI-XIX. yüzyıllar arası dönemde devletin yapısal özelliklerini şu şekilde değerlendirmiştir:

“Klasik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile bir iktisat politikasından, muhtevası, hedefleri ve devlet organizasyonunda münhasıran bu işle görevli organların varlığı bakımından bahsetmek kolay değildir. Devlet birçok iktisadi fonksiyon görmekte ve bu faaliyetler esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte ancak bu fonksiyonlar ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet gösteremez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç içe birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu.” (Genç, 2014, s. 39)

Osmanlı Devleti’nde ekonomik olaylar, fonksiyonlar ve fonksiyonları hayata geçiren yapılar olmamasına rağmen var olan ekonomik hayatı etkileyen ilkelerin varlığının olaylar ve dönemler arasındaki bağlantının açıklanmasını sağlayacağını ifade etmiştir (Genç, 2014, s. 40). Bu doğrultuda ekonomik yapının oluşmasında provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik gibi üç temel ilkedden bahsedilmiştir. Provizyonizm, ekonomik faaliyetlerin amacının toplumun ve devletin ihtiyaçlarının karşılanması, fiskalizm; her zaman devletin gelirlerinin maksimize edilmesinin hedef alınması, gelenekçilik ise diğer iki ilke ile olması gereken şartlara ulaşan ekonomik yapıda yaşanacak değişikliklerin engellenerek geleneksel şartların sürdürülmesidir (Genç, 2007, s. 525-526).

Yapısal yaklaşım, Osmanlı Devleti’nde ekonomik aktörlerin kaygılarında hangi nedenlerle faaliyet gösterdiklerini açıklamak açısından önemlidir. Osmanlı tarım politikaları incelendiğinde İslam Hukuku’ndan gelen toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu anlayışı öne çıkmaktadır. Özellikle tarım politikalarına yön veren tımar sisteminin temelinde bu anlayış bulunmaktadır. Tımar sistemi reyanın geçimini sağlaması, tarımsal üretimin sürekliliğinin sağlanması, vergi gelirlerinin düzenlenmesi ve ordunun ihtiyacı olan askerin hazineye yük

oluşturmaksızın yetiştirilmesi amacıyla toprağın köylü sınıfa tahsis edilmesine dayanmaktadır. Tımarın amaçları değerlendirildiğinde reayanın tahsis edilen toprağın kendilerine sağlayacağı gelir ile geçimlerini sağlamaları provizyonizm ilkesiyle örtüşmektedir. Bu sayede köylünün iaşesi sağlanmaktadır. Aynı zamanda vergi gelirlerini düzenleyen bir sistem olması ve tarımsal üretimde sürekliliği sağlaması fiskalizm ilkesi ile açıklanabilir. Devlet bu sayede tarımsal üretim üzerinden hazineye aktarılacak olan gelirlerini olması gereken seviyede tutmayı başarmıştır. Aynı şekilde ordunun ihtiyacı olan askerin tımar gelirleri ile yetiştirilmesi hazineye ilave bir yük oluşturmadan sağlanarak fiskalizm ilkesi gereği hazine gelirlerinin olması gereken seviyenin altına inmesi engellenmiştir.

Üretim politikalarının ilk dönemi olan zanaat üretimi döneminde loncalar, kentlerdeki ekonomik hayatı canlı tutan, kentin, sarayın ve ordunun iaşesini sağlayan, esnafın vergilendirilmesine aracılık eden kurumlar olarak öne çıkmışlardır. Merkezi devlet loncaları desteklemekle beraber ihtisab uygulamaları ile her zaman denetim altında tutmuştur. Devlet desteğine zaman zaman ihtiyaç duymakla beraber kendi kurallarına göre faaliyet göstermek isteyen loncalara uygulanan denetimi, iaşeyi sağlamaları nedeniyle provizyonizm ve denetimlerin süreklilik arz etmesi nedeniyle gelenekçilik ilkesi ile açıklamak mümkündür. 19. yüzyıla kadar devletin desteklediği loncalar, eski önemini yitirmeleri nedeniyle kaldırılmışlardır. Bu noktada o döneme kadar provizyonizm ve gelenekçilik ilkeleri nedeniyle desteklenen ve denetlenen loncaların kaldırılması düşündürücüdür. Loncaların kaldırılmasına giden süreçte bu ilkelerin yerini alan bir yaklaşım veya bu ilkeleri karşılayan bir gelişme olması gerekmektedir. Burada ise karşımıza Balta Limanı Antlaşması çıkmaktadır. Antlaşma sonrasındaki süreçte Avrupa mamul malları piyasaya hâkim olmuştur. Halkın iaşesi için piyasada gerekli malın bulunduğunu gören yöneticiler loncaları kaldırmışlardır.

Avrupa'da XIX. yüzyılda başlayan sanayi devrimi ile birlikte merkezi devlet üretimde reform hareketini başlatarak sanayileşmeye hız

vermiştir. Bu süreç üretim politikalarının ikinci dönemidir. Sanayileşme çabalarında temel amaç kentlerin, sarayın ve ordunun iâşesini karşılamaktır. Avrupa'daki sanayi devrimini yakalamak için başlatılan bu hamlelerin kapitalizme geçiş olduğu yönünde görüşler söz konusudur. Fakat sermaye birikimi yetersiz olan Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hamlelerinin devlet kontrolünde gerçekleştirilmesi bu görüşleri çürütmektedir. Bu hamleler gerekli iâşeyi sağlamak amacını taşımakla beraber üretim ve tüketim dengesinin devlet kontrolünde devam etmesini de amaçlamaktadır. İâşenin sağlanması amacı ile provizyonist olan sanayileşme hamleleri üretim ve tüketim dengesinin kontrol altında tutulması açısından da gelenekçi bir yaklaşımdır. Dengenin bozulması halinde yıllardır oluşan emek-sermaye düzeni de bozulacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki diğer bir ekonomi politikası aracı olarak ticaret politikaları öne çıkmaktadır. Tarihsel anlatım içerisinde Osmanlı Devleti'nin ticarete önem vermediği ve tüccarları desteklemediği yönünde görüşler bulunmaktadır. Mehmet Genç bu görüşleri şu şekilde özetlemektedir:

“Osmanlılar ticaretle değil, fetihle alakadar idiler; ticaret onların zihin dünyalarında herhangi bir öneme sahip bulunmuyordu. Bu sebepten ticaretle ilgili kararları almak zorunda kaldıkları zaman ekseriya hataya düşmekten kurtulamadılar. Dış ticaret konusunda verdikleri kararlar ve geliştirdikleri kurumlar faydadan çok zarar getirmiştir. Kapitülasyonlar bunun tipik örneğidir. Ticaret yollarındaki büyük değişmeyi anlayamadılar ve bu sebepten olup bitenlere karşı isabetli cevaplar da veremediler. Başarısız iktisadi politikaların etkisi altında gerileme kaçınılmaz olmuştur.” (Genç, 2014, s. 203)

Genç, devletin ekonomi politikalarında temel amaç olarak; halkın refahını ve devlet gelirlerini artırmak için maddi, manevi gücünü sürekli artırma eğiliminde olduğunu ifade ederek diğer olumsuz pek çok görüşe karşı çıkmıştır (2014, s. 204).

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıl öncesi incelendiğinde de devlet kurumunun ticarete düşünülenden aksine daha fazla önem atfettiği ve ticareti artırmak için çeşitli kararlar alarak yatırımlar yaptığı görülmektedir. Ticaret yolları üzerinde inşa edilen hanlar, kervansaraylar ve kentlerdeki çarşı ve bedestenler bunun en önemli göstergesidir. Ayrıca lonca teşkilatlarının farklı kentlerde farklı uzmanlık alanlarında gelişmeleri ve lonca üretimlerinde sürekliliğin sağlanması amacıyla hammadde ticaretine verilen önem de ticaretin önemini ortaya koymaktadır. Devlet ticaret ile merkezi devletin gelirlerini artırmayı ve toplumun, sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır. Bu amaçlar ekonomik yaklaşımlar çerçevesinde, ihtiyaçların karşılanmasında provizyonizm, devlet gelirlerinin artırılmasında ise fiskalizm ilkesi ile örtüşmektedir. XVII. yüzyıldan sonra dünyadaki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde ticareti sekteye uğrattığı gerçek olmakla beraber bu kapsamda devlet kurumunun gerçekleştirdiği müdahaleler ticarete verilen önemin azaldığını göstermekten çok devletin gelenekçi ekonomik politikalar ile hareket ettiğine işaret etmektedir. Batı ülkelerinde hammadde ve başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine olan talebin artması neticesinde ihracatı desteklemek yerine ihracat yasakları koymuştur. Bunlar ilk bakışta ihracatı engelleyen bir politika olarak görülmele beraber provizyonist yaklaşım neticesinde kullanılmış bir politika aracı olarak görülmektedir. Bu kapsamda ekonomik yaklaşımlar çerçevesinde adalet ve bolluk ekonomisi yaklaşımı ile provizyonist yaklaşımın etkili olduğu düşünülebilir.

İltizam sistemi devletin gelir kaynaklarının hazineye aktarılmasında önemli bir unsurdur. Devletin en değerli gelir kaynağı olan vergi gelirlerinin emanet sistemi yerine daha riskli bir yöntem haline de dönüşebilecek olan ve dönüşen iltizam sistemi ile kişilere ihale etmesi fiskalizm ilkesi ile açıklanabilir. Bununla beraber iltizam sisteminde yaşanan bozulma neticesinde malikâne sisteminin uygulamaya konmasının da yine aynı ilke gereği olduğu düşünülebilir.

2. 3) Osmanlı Pragmatizmi

Diğer bir yaklaşım Osmanlı pragmatizmidir. Bu yaklaşıma öncülük eden, Osmanlı ekonomisinin bir devlete veya merkezî ekonomiye odaklanan bir yapı olarak değerlendirilerek komuta ekonomisi olarak kabulünün yanlış olacağını ifade eden Pamuk, devletin ekonomik faaliyetlere yönelik uygulamalarının daimî bir devlet müdahaleciliği değil zaman ve mekân kısıtlarıyla sınırlandırılması gereken seçici müdahalecilik olduğunu belirtmiştir. Pamuk ayrıca, bu müdahalelerin XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini ve özellikle savaşlar ile mali yapının bozulduğu XIX. yüzyılda da bu müdahalelerin sürdüğünü ifade etmiştir (Pamuk, 2017, s. 90-91). Devlet, zamanın şartlarına göre ekonomik yapıya müdahalelerde bulunmuş ya da serbestlik sağlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ne özgü pragmatist bir yaklaşımdır.

Üretim ve halkın işesi için yeterli miktarda hammadde olmaması durumunda devlet ihracat yasaklarına başvurmakta (öncelik iç piyasanın ihtiyacı idi), hammadde bolluğu olduğu durumlarda ise ihracatı serbest bırakmaktadır. Bu durum devletin şartlara ve ihtiyaç olan ürüne göre şekillendirdiği bir yasak olması sebebiyle seçici bir müdahaleciliktir ve pragmatizm yaklaşımı gereğidir.

Osmanlı pragmatizmi yaklaşımıyla şekillenen diğer bir politika, para politikası aracı olan tağşiş uygulamasıdır. Ek gelir sağlamak amacıyla zaman zaman başvuru tağşiş neticesinde paranın alım gücü düşmekte, paraya olan güven azalmakta ve devalüasyon olmaktadır. Bu olumsuz sonuçlarına rağmen Osmanlı Devleti tağşişe mali bunalım dönemlerinde başvurarak bütçe açıklarını kapatmış, seçici bir müdahalecilik uygulamıştır.

Maliye politikalarında en önemli politika aracı günümüzde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de vergi idi. Osmanlı'da standart olarak alınan vergiler dışında olağanüstü dönemlerde başvuru vergiler de dikkat çekmektedir. Olağanüstü vergiler özellikle seferlerde ordunun

gerekli ihtiyacının karşılanması amacıyla kullanılmış ve mali daralma dönemlerinde sıklıkla başvurulan politika aracı olmuştur. Bu kapsamda olağanüstü vergilerin, iaşenin sağlanması amacıyla kullanılan bir politika aracı olduğu ve provizyonist yaklaşıma uygun olduğu düşünülebilir. Ancak olağanüstü vergiler devletin zorluk durumlarında başvurduğu, diğer zamanlarda uygulamadığı bir araç olarak düşünüldüğünde Osmanlı pragmatizminden bahsetmek mümkün olacaktır.

2. 4) Adalet ve Bolluk Ekonomisi

Kapitalizm, XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında olan coğrafya dışındaki tüm merkezlerde etkisini göstermiş, devletleri kontrol altına almıştır. Osmanlı Devleti ise başta ekonomik, sosyal, siyasi ve ilmî değerler olmak üzere medeniyetinin temelini oluşturan dünya görüşü sayesinde Batı ülkelerinden yayılan bu güce uzun süre direnmiştir. İslam'ın getirdiği kardeşlik olgusu, insanı merkeze alan adalet, bolluk ekonomisi, özünden uzaklaşmadan değişime ayak uydurma ilkelerinden ayrılmamıştır. Özellikle mülkiyette sosyalizm ve kapitalizm gibi kamu mülkiyetini veya özel mülkiyeti öne çıkarmadan üçüncü bir mülkiyet biçimi olan vakıfları yaygınlaştırarak farklı bir ekonomik yaklaşımı benimsemişlerdir (Bulut, 2017, s. 53-54).

İnalcık, Osmanlı ekonomik yapısında adalet ve bolluk ekonomisi merkezinde bir yaklaşımı modellemiştir. İslami anlayışa göre ekonomik faaliyetler toplumun ortak refahını her şeyden üstün tutmaktadır. Ekonomik hedefler, batının homo economicus anlayışının tersine yoksulları gözetmeyi, gelecek nesillerin refah içerisinde olmasını sağlamayı ve toplumsal yaşamı iyileştirmeyi amaçlamalıdır. Bu noktada adalet kavramının ekonomik ve sosyal hayat içerisindeki önemi öne çıkmaktadır (İnalcık, 2018, s. 49). Adalet ve bolluk ekonomisi yaklaşımının Osmanlı yöneticileri üzerindeki etkisi Sinan Paşa'nın *Marifetname* adlı eserindeki şu tespitler ile daha anlaşılır olmaktadır. *“Ülkedeki tüccarlara iyi davran, her zaman onları koru, kimsenin onlara kötü davranmasına izin verme, kimsenin onların düzenini*

bozmasına izin verme, çünkü onların ticareti ile memleket zenginleşir ve onların malları sayesinde dünyada ucuzluk yayılır, onlar aracılığıyla sultanın yüce şöhreti çevredeki ülkelere taşınır ve onlar tarafından ülkenin zenginliği artar.” Sinan Paşa'nın söyledikleri iki temel kavramın sosyoekonomik hayat ve devletin ekonomik yapısı üzerindeki etkisini göstermektedir (Bulut, 2012, s. 69).

Loncaları denetim altında tutan merkezî devletin bu kapsamda kullandığı ihtisab uygulamalarından biri olan narh, fiyat artışlarını, fiyat dalgalanmalarını ve bazı ustaların haksız zenginleşmesini engelleyerek toplumsal istikrarı sağlamaktadır. Narh uygulamalarını da adalet ve bolluk ekonomisinin iki temel ayağından olan adalet kavramı ile açıklamak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde ticaret politikaları arasındaki en önemli araçlardan biri de kapitülasyonlardır. İlki 1365 yılında olmak üzere Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar verilen kapitülasyonlar, vergi ödemeleri karşılığında ticari imtiyazlar verilmesi şeklinde şekillenmiştir. XVI. yüzyıla kadar kapitülasyonlar doğu-batı eksenindeki ticaretin Osmanlı iç pazarında yürütülmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Avrupa ticaretini kontrolünde tutan devletlere verilen kapitülasyonlar sayesinde devlet içerisindeki hammadde ve mamul mal bolluğu sağlanmıştır. İaşenin sağlanmasında önemli bir etken olan bu politikayı provizyonist yaklaşım ve bolluk ekonomisi yaklaşımı ile değerlendirmek mümkündür. Bununla beraber verilen ticari imtiyazlar karşılığında merkezi devletin gelirlerinin artırılması da sağlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında ise fiskalist yaklaşımı görmek söz konusudur. Özellikle XVIII. yüzyıl ve sonrasında kapitülasyonlarda artış gözlenmiştir. Bu kapsamda dönemsel özellikleri değerlendirerek bu artışı incelemek yerinde olacaktır. XVIII. ve XIX. yüzyılda devletin başlattığı reform hareketlerinde temel amaç devletin eski gücüne kavuşmasıydı ve Avrupa devletleri ile iş birlikleri geliştirilmiştir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde aynı dönemde kapitülasyonların artmasının da aynı amaçla olduğu söylenebilir. Bu karar, ekonomik yaklaşımlar çerçevesinde bolluk ekonomisi yaklaşımı, provizyonist ve fiskalist yaklaşımlar ile açıklanabilir.

Provizyonist yaklaşımla XVII. yüzyıl sonrasında Batı ülkelerine yönelik hammadde ihracatı yasaklanmıştır. Bu yasakların uygulanmasının diğer bir nedeni, ihracatın desteklenmesi durumunda Osmanlı Devleti'nde hammadde arzında yaşanacak düşüş ve fiyatlarda yaşanacak yükselmedir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde provizyonist yaklaşımla beraber adalet ve bolluk ekonomisi yaklaşımının da etkili olduğu görülmektedir.

Osmanlı ekonomisi açısından XIX. yüzyıl reform çabalarının öne çıktığı bir dönem olmuştur. Tanzimat Fermanı öncesinde başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca devam eden reform çabalarında, devletin eski gücüne kavuşması amaçlanmış ve Avrupa devletleri ile iş birlikleri gerçekleştirilmiştir. Baltalimanı Antlaşması bu sürecin dönüm noktalarından biridir. Uzun vadede sonuçları değerlendirildiğinde Osmanlı pazarlarında Avrupa mamullerinin hakimiyet kurduğu, yerli tüccar ve üreticilerin fiyat rekabeti nedeniyle sıkıntılar yaşadığı, merkezî devletin gümrük gelirlerinde kayıplar yaşadığı bir anlaşma olmuştur. Ancak imzalandığı süreçte merkezî devlet yöneticileri bu anlaşmayı reform sürecinin bir parçası olarak görmüştür. İthalat, pazarda bolluğun sağlanması, iâşenin düzenli olması için kullanılacak araçlardan biri olarak görülmüştür. Bu nedenle provizyonist yaklaşım ve bolluk ekonomisi yaklaşımı ile Baltalimanı Antlaşması uzun vadeli sonuçları değerlendirilmeksizin reform sürecinin bir parçası olarak görülmüştür.

2. 5) Ahilik Yaklaşımı

Son yaklaşım, Avrupa'da kendini gösteren burjuva sınıfının Osmanlı toplumsal yapısında kendine yer bulamayışı ile ekonomik yapının şekillendiğini ifade eden ve değerlendiren Ahilik yaklaşımıdır. Ahilik, sadece Türk kültürünün bir uzantısı değil, Orta Çağ İslam coğrafyasındaki fütüvvet geleneğinin devamı niteliğindedir. Fütüvvet, "*insanın nefesine hâkim olmasıyla birlikte, başkalarına kötülük yapmaması, iyiliksever ve cömert olması gibi yüksek ahlaki meziyetlere sahip olmak*" anlamına gelmektedir (Turan, 2007, s. 153). IX. yüzyılda

Horasan ve çevresinde gelişmeye başlayan fütüvvet inancı, XII. yüzyılda Abbasi halifeleri ile kurumsallaşmaya başlamıştır. Türklerin fütüvvet inancı ile tanışması da yine aynı yüzyılda Abbasi halifeleri ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki siyasi ilişkiler neticesinde gerçekleşmiştir. Anadolu'da ahiliğin kurucusu Ahi Evran ismi ile tanınan Nasırüddin Mahmut'tur. Ahilik Anadolu'da tasavvufi yönü ağır basan ahlaki örgütlenmeler şeklinde ortaya çıkmıştır. Ahi birlikleri fütüvvetten beslenmekle beraber, Bizans lonca sisteminin bazı unsurlarını kapsayan sosyoekonomik öğeleri de almıştır (Turan, 2007, s. 152-159). Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında, kapitalist sistemin temeli olarak gösterilen burjuva sınıfının Osmanlı toplumunda oluşmadığı görülmektedir. Fütüvvet inancı ile beslenen ve harmanlanan Ahilik, özellikleri itibari ile burjuva sınıfının oluşmamasında etkili olmuştur. Bireysel ilişkilerden kurumsal yapılara, çalışma ilişkilerinden üretim ve paylaşım ilişkilerine kadar ekonomik yapının her noktasında etkisi olan Ahilik, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan ayrışmasında önemli sonuçlar doğurmuştur (Bulut, 2012, s. 68).

Sonuç

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin temel ekonomik unsurları olarak tarım, üretim, ticaret, maliye ve para politikaları Osmanlı ekonomik yapısına yönelik yaklaşımlar çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlı Devleti XV. ve XVI. yüzyılda ekonomik olarak zirve dönemini yaşamış, sonrasında ise dünyadaki değişimlere de bağlı olarak ortaya çıkan birtakım sorunlarla yüzleşmeye başlamıştır. Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nin genel tarih anlatımının aksine, kullandığı politika araçlarında içerisinde bulunduğu coğrafya, dönemsel şartlar ve devlet kurumunun kültürüne göre farklı nedenlerle politika araçlarını kullandığı görülmektedir.

Yapılan çalışmalar, Osmanlı ekonomik yapısını şekillendiren beş farklı yaklaşım olduğunu göstermektedir. Bunlar Weberyen yaklaşım, yapısal yaklaşım, Osmanlı pragmatizmi yaklaşımı, adalet ve bolluk

ekonomisi yaklaşımı ve ahilik yaklaşımı şeklindedir. Bu yaklaşımlar Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısını ve devlet kurumunun karar sebeplerini açıklamak açısından önemlidir. Avrupa'da merkantalizmin yaşandığı süreçte ihracatı artırmak yerine ithalatı destekleyen, ticaret yollarındaki değişimlere rağmen I. Dünya Savaşı'na kadar ticaretin merkezinde yer alan Avrupa devletleri, dünyanın farklı yerlerinde sömürge yarışına girmişken bu yönetime başvurmamış ve ayrıca Avrupa devletlerinin sömürgesi durumuna düşmemiş ve ekonomik olarak zayıflamaya başladığı süreçten itibaren üç yüzyıldan fazla süre varlığını sürdürmüştür. Kullandığı ekonomik politika araçlarında, hammadde ve mamul mallarda bolluğun sağlanarak toplumun iâşesinin sağlanması, gelirlerin artırılarak merkezî devletin gücünün sağlanması ortak amaç olmuştur. Avrupa'da sermaye birikimini sağlayan burjuva sınıfı ve kapitalizmin temeli olan feodal sistemin Osmanlı Devleti'nde görülmemesi bu amaçlarda aranmalıdır.

Son olarak, Osmanlı Devleti'nin ticarete önem vermediği, kapitülasyonlar ile yabancı ülkelere gereksiz imtiyazlar sağladığı, sanayi devrimini fark edemediği ve yakalayamadığının, gerçeği bire bir yansıtmadığı görülmektedir. Bu gelişmeler karşısında devlet kurumu kendi politika araçlarını, geleneksel yaklaşımları çerçevesinde belirlemiş ve uygulamıştır.

Kaynakça

AKKUŞ, Yakup, "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S. 52 (2010), s. 107-140.

AYSAN, Mustafa A., "Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Enflasyon", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (2018), s. 92-123.

BERKES, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, I, (2. Baskı), Gerçek Yayınevi, İstanbul 1972.

Mustafa Cüneyt Uzun-Bilge Afşar

- BOZDEMİR, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011.
- BULUT, Mehmet, "Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış", *Bilgi*, S. 62 (2012), s. 63-96.
- BULUT, Mehmet, "Modern İktisat-Finans Geleneği ve Osmanlılar", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, III/1 (2017), s. 33-59.
- EĞİLMEZ, Mahfi, *Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, (10. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.
- EMECEN, Feridun, "Ağnam Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, İstanbul 1988, s. 478-479.
- EMECEN, Feridun, "Çift Resmi", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 309-310.
- GENÇ, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 154-158.
- GENÇ, Mehmet, "Osmanlılar-İktisadî ve Ticarî Yapı", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 525-532.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- GÜRSOY, Bedri, "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XL/1-4 (2011), s.17-59.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- İstanbul Ticaret Odası, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, (ed. Mustafa Bozdemir), Altınoluk Yayın, İstanbul 2011.
- KAZICI, Ziya, "Hisbe", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 143-145.

- KODAMAN, Bayram, “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16 (2007), s. 1-24.
- KURTULUŞ, Berrak, “İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50 (2005), s. 737-759.
- PAMUK, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- PEKER, Hasan Sencer, “Avrupa’da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi ile Bir Karşılaştırma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, V/1 (2015), s. 1-12.
- SAKAL, Mustafa-Ali Gökhan GÖLÇEK, “Osmanlı Devleti’nde Mali Bunalım ve Reform”, *Sosyoekonomi*, XXV/34 (2017), s. 11-32.
- SİVEREKLİ, Esra, “Osmanlı Devleti’nde Bütçe Uygulamaları”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.18 (2002), s. 97-122.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4 (1985), s. 389-414.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 100-103.
- TEKİN, Oğuz, “Sikke”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 179-184.
- TORUN, Fatma-Hacı DURAN, “Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 42 (2010), s. 63-75.
- TURAN, Namık Sinan, “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu’sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 52 (2007), s. 151-187.

Mustafa Cüneyt Uzun-Bilge Afşar

YAZICI, Nesimi, “Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV/1 (1996), s. 155-165.

YILMAZ, Ferhat, “1838 Serbest Ticaret Antlaşması’nın Osmanlı Ekonomisi Üzerine Etkisi”, (Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2015.